

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНИХ МЕХАНІЗМІВ У РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 159.9:37.015.3

К. В. Олександренко

Дія соціально-перцептивних механізмів, їхнє місце у системі іншомовної взаємодії визначається сутнісними характеристиками іншомовної комунікативної компетентності, розвиток якої відбувається в результаті інтерсуб'єктної взаємодії. Сам термін “соціальна перцепція”, введений у 1947 р. Д. Брунером, спочатку позначав залежність перцептивних процесів від минулого досвіду суб'єкта, його цілей, намірів, очікувань, але незабаром під соціальною перцепцією стали розуміти сприйняття соціальних суб'єктів – особистостей, груп, спільнот, тобто “пізнання іншого”, що є, як зазначає О. О. Бодальов, обов'язковим елементом будь-якої спільної діяльності: “Від того, як люди відображають та інтерпретують вигляд і поведінку й оцінюють можливості один одного, багато у чому залежить характер їхньої взаємодії та результати, до яких вони приходять у спільній діяльності” [1, с. 12]. Звідси видно, що соціально-перцептивні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності безпосередньо опираються на соціально-психологічні механізми і, у свою чергу, є основою для актуалізації комунікативних механізмів іншомовної взаємодії. До них належать: ідентифікація, емпатія, соціально-психологічна рефлексія, стереотипізація та інші. Взаємна кореляція активності та цілеспрямованої діяльності майбутнього фахівця реалізується за допомогою механізму зворотного зв'язку. Цей механізм є переломленням одного з універсальних механізмів функціонування систем у призмі соціально-психологічних і, більш конкретно, соціально-перцептивних процесів та взаємодій. Визнання універсальності дії механізмів зворотного зв'язку знайшло відображення як один із методологічних принципів психології.

Як зазначає А. О. Деркач, принцип зворотного зв'язку має свій конкретний зміст: виражаючись, об'єктивуючись у житті, професії, спілкуванні, особистість одержує не лише результати цієї об'єктивації – результати праці, оцінки людей, зайняту посаду у кар'єрі. Вона сприймає себе у новій якості – втілений у формах свого життя, своєї діяльності. Цей невимірний ні соціально, ні професійно результат краще за інших дає їй показники успішності, продуктивності своїх дій. Іноді зовсім невелике досягнення набуває для нас великого життєвого сенсу [2]. При цьому він особливо підкреслює, що механізм зворотного зв'язку аж ніяк не є тотожним механізму “підкріплення”, виокремленому в межах біхевіористської психології. На відміну від зовнішнього “підкріплення”, зворотний зв'язок характеризується глибоким особистісним сенсом, що у суб'єктивному плані є для людини найбільш вагомим, остаточним підтвердженням правильності обраного шляху, тим самим стаючи джерелом діяльності активності особистості.

Урешті решт механізм зворотного зв'язку, який виявляється в процесі розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця, слугує самопізнанню і самореалізації особистості, водночас розкриваючи опосередкований соціальною перцепцією характер цих процесів та становлячи одну з внутрішніх пружин динамічного розвитку Я-концепції фахівця. Це пояснює тісний зв'язок механізму зворотного зв'язку з механізмом реалізації професійно-особистісного потенціалу майбутнього фахівця через самореалізацію в іншомовній комунікативній компетентності. Цей механізм за своїм змістом тісно пов'язано з одним із конкретних методологічних принципів психологічного дослідження, а саме: з принципом потенційного та актуального, імпліцитного та експліцитного. Цей принцип було розвинено у працях С. Л. Рубінштейна як результат науково-психологічної інтерпретації відповідного загальнофілософського принципу [3], який надав можливість уже у межах загальної психології розглядати особистість як проєктивну, перспективну систему, що не вичерпується наявними даними [4].

Метою статті є встановлення ролі соціально-перцептивних механізмів у реалізації професійно-особистісного потенціалу майбутнього фахівця міжнародних відносин.

Механізм реалізації професійно-особистісного потенціалу майбутнього фахівця через реалізацію (самореалізацію) в іншомовній комунікативній компетентності як один із соціально-перцептивних механізмів забезпечує принципово необмежений потенціал оптимізації за всіма виокремленими нами вище критеріями і показниками. До чинників, що обумовлюють взаєморозуміння та співробітництво між людьми у комунікативній діяльності, слід віднести і ті способи або прийоми, за допомогою яких досягається розуміння однією людиною іншої. Основними серед них є механізми ідентифікації, емпатії та соціальної рефлексії. Ідентифікація являє собою такий спосіб пізнання іншого, при якому припущення про внутрішні стани іншого будується на основі спроби поставити себе на його місце. При ідентифікації відбувається уподібнення себе іншому. У результаті ідентифікації засвоюються норми, цінності, установки, поведінка, смаки, звички осіб, що відображаються або сприймаються. Афективною формою ідентифікації є емпатія. Якщо при ідентифікації стани іншої людини визначаються на основі раціональної інтерпретації, то при емпатії такою основою є співпереживання, співчуття, співучасть. Ю. М. Ємельянов і Т. С. Яценко вважають емпатію емоційним резонансом на переживання іншого [5; 6]. Емпатійні властивості людини, її здатність до емоційного співпереживання, співчуття та відгук на психічні стани іншої людини відіграють суттєву роль у комунікативній діяльності майбутнього фахівця, впливають на результати навчання і професійної діяльності.

Для вивчення розвитку емпатійних властивостей у майбутніх фахівців експериментальних (ЕГ) та контрольних (КГ) груп було виконано спеціальне дослідження. На відміну від існуючої точки зору, при якій емпатія зводиться лише до емоційного співпереживання або співчуття однієї людини іншій, ми вважаємо, що емпатія має ту ж структуру, що і спілкування у цілому, та містить

у собі, таким чином, емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти. Як афективний компонент виступає процес співпереживання, основу якого складає механізм емоційної ідентифікації, тобто переживання людиною тих же емоційних станів та почуттів, що переживає інша людина. Когнітивною формою емпатії є співчуття або особистісна рефлексія, що становить собою здатність до розуміння емоційного стану і почуттів іншої людини, переживання однією людиною почуттів та емоцій іншої. Поведінкова сторона емпатії виявляється у реальному сприянні іншим людям, у стійких формах поведінки і вчинках, обумовлених рівнем морального розвитку особистості.

Різні форми розвиненості емпатії можуть виявлятися та формуватися в процесі спілкування лише за умови загальної позитивної установки людини щодо інших людей. Але й цієї умови недостатньо для організації справді людських взаємин із людьми, оскільки емпатія може мати егоїстичну та альтруїстичну спрямованість, тобто вона може бути використана людиною як у власних інтересах, так і заради інтересів іншої людини. Саме у тісній залежності емпатії від рівня моральної свідомості та розвитку криється специфіка емпатії. Відсутність або наявність у тому чи іншому ступені розвитку основних складових емпатії (емоційної ідентифікації, особистісної рефлексії, поведінкових реакцій і загальної позитивної установки на людей) були у нашому дослідженні критеріями виявлення та фіксації емпатійних властивостей у майбутніх фахівців, розвиток іншомовної комунікативної компетентності (іншомовного спілкування), яких здійснювався з використанням різних методик навчання іноземної мови.

В ЕГ у процесі розвитку іншомовної комунікативної компетентності застосовувався проблемно-комунікативний підхід, а в КГ – традиційний. У таблиці подано зведені дані про форми розвиненості емпатії в ЕГ1 і КГ1 на початку і наприкінці навчання. Знаками “+” і “-” позначено позитивні і негативні форми виразності структурних компонентів розвиненості емпатії. У дужках подано варіанти коливань, причому перший за порядком знак вказує на

діагностику цієї властивості за допомогою методики “Незакінчені речення”, другий – за допомогою методики “Заверши ситуацію”.

Таблиця

Емпіричні дані про форми розвиненості емпатії для контрольних і експериментальних груп (ЕГ1, КГ1) на початку і наприкінці навчання

Форми розвиненості емпатії	Структурні компоненти емпатії				Середньогрупові показники форм розвиненості емпатії (%)			
	Загальна позитивна установка	Емоційна ідентифікація	Особистісна рефлексія	Поведінкова реакція	КГ1		ЕГ1	
					До	Після	До	Після
Нерозвинений емпатійний процес	-(-+)	-(+)	+(+)	-(-+)	16,3	14,28	18,34	8,17
1. Інтелектуальні егоїсти	-(-+)	-(+)	+(+)	-(-+)	10,21	8,17	10,21	6,13
2. Емоційні егоїсти	-(--)	+(++)	-(-+)	-(--)	10,21	8,17	10,21	6,13
3. Виховані	-(-+)	-(--)	+(+)	+(+)	10,21	8,17	8,17	4,08
4. Добряки	+(++)	-(-+)	+(+)	-(-+)	12,24	10,21	14,28	10,21
5. Бездіяльно-емпатійні	+(+)	+(+)	-(-+)	+(+)	6,13	10,21	6,13	10,21
6. Інтуїтивні альтруїсти	+(+)	+(+)	-(--)	+(+)	10,21	10,21	10,21	14,28
7. Свідомо-емпатійні	+(++)	-(-+)	+(+)	+(+)	10,21	12,24	10,21	16,32
Розвинутий емпатійний процес	+(++)	+(+)	+(++)	+(+)	14,28	18,34	12,24	24,48

Стисло охарактеризуємо виокремлені типи розвиненості емпатії у майбутніх фахівців КГ1 і ЕГ1 наприкінці навчання. Крайні форми розвиненості емпатійного процесу (розвинений і нерозвинений) зустрічаються у майбутніх фахівців КГ однаково часто та складають стосовно загальної кількості випробуваних відповідно 14,28 % і 18,34 %. Для майбутніх фахівців ЕГ навчання характерним є зміщення у бік розвинутого емпатійного процесу 8,17 % та 24,48 %. Частина вибірки майбутніх фахівців, яка залишилася, розподілилася за іншими сімома групами з “урізаними”, неповними формами розвиненості емпатії. Найбільш чисельною з них є група “Свідомо емпатійних” (12,24 % для КГ, 16,32 % для ЕГ) і група “Добряків” (10,21 % для обох груп).

Фахівці зі свідомо-емпатійним типом характеризуються вираженням усіх компонентів розвиненості емпатії, крім емоційної ідентифікації. Особливо сильно в осіб цієї категорії виражена особистісна рефлексія. На відміну від них фахівці-добряки мають стійку позитивну установку до інших людей, але при цій загальній позитивній спрямованості на іншу людину у “добряків” слабо виражені всі основні компоненти розвиненості емпатії – співпереживання, співчуття та сприяння. Дещо менші групи утворюють фахівці трьох типів розвиненості емпатії – “Інтелектуальні егоїсти” (8,17 % та 6,13 %), “Емоційні егоїсти” (8,17 % і 6,13 %) і “Інтуїтивні альтруїсти” (10,21 % та 14,28 %). Інтелектуальні егоїсти характеризуються розвиненими рефлексивними здібностями, слабо вираженими механізмами емоційної ідентифікації, домінуванням егоїстичних форм поведінки щодо інших людей. Представники групи емоційних егоїстів, у свою чергу, відрізняються розвинутою здатністю “заражатися” емоціями іншої людини, але разом із тим мають слабкі рефлексивні здібності, а також низьку готовність до реального сприяння іншій. Інтуїтивні альтруїсти теж виокремлюються слабким розвитком особистісної рефлексії, але на тлі розвинених форм емоційної ідентифікації, співучасті і загальної позитивної установки на людей.

Нечисленними є решта два типи розвиненості емпатії “Виховані” (8,17 % та 4,08 %) і “Бездіяльно-емпатійні” (по 10,21 %). Виховані, рафіновані фахівці взагалі не здатні до демонстрації сприяння. У них слабо розвинено процеси емоційної ідентифікації, рефлексивні здібності, відсутня позитивна установка на іншу людину. Для фахівців “бездіяльно-емпатійного” типу характерним є слабкий розвиток поведінкового компонента. Особи з цією формою розвиненості емпатії не в змозі здійснювати реальне сприяння та допомогу іншій людині. У цілому можна побачити, що перші чотири типи емпатії в порядку згадування їх у таблиці, які складають усі разом 38,79 % і 24,51 % від загальної кількості відповідно, подано майбутніми фахівцями КГ та ЕГ із нерозвиненими формами емпатії. Останні чотири типи, що складають 51 % і 65,29 % відповідно, становлять майбутні фахівці КГ та ЕГ з повністю або

частково розвиненими формами емпатії. Проміжне положення між розвиненими і нерозвиненими формами емпатії займають “добряки” (10,21 % у кожній групі). Крім того, виявлено, що під час експерименту значно розвиваються й активізуються емпатійні можливості студентів ЕГ. Для оцінки вірогідності зрушень по кожній з пар структурних компонентів і розвиненості форм емпатії в іншомовному спілкуванні було проведено аналіз розвитку форм емпатії у майбутніх фахівців експериментальних (ЕГ1, ЕГ2 – 25 та 24 особи відповідно) і контрольних груп (КГ1, КГ2 – 24 та 25 осіб відповідно) з використанням критерію G знаків. Під час лонгітюдного дослідження структурних компонентів емпатії: загальної позитивної установки, емоційної ідентифікації, особистісної рефлексії, поведінки (сприяння) – було підраховано кількість позитивних, негативних і нульових зрушень за кожною шкалою у кожній із вибірок.

Одним із найважливіших механізмів для сфери саморегуляції є рефлексія. У принципі рефлексія являє собою метамеханізм. Щодо розглянутого питання рефлексія – це механізм відображення особистісних сенсів та принципів дії шляхом встановлення зв'язків між конкретною ситуацією і світоглядом особистості, що складає основу самоконтролю та саморегуляції особистості у спілкуванні і діяльності. Саме рефлексія виводить людину із сьогоденного тимчасового простору, змушуючи її звернутися до минулого з метою аналізу того, що вже відбулося, з боку, ззовні, перебуваючи “над ситуацією”. Робота рефлексивного механізму пов'язана з виконанням двох основних функцій: контрольної та конструктивної. Контрольна функція рефлексії виявляється в активізації рефлексії лише як механізму відображення або при використанні результатів відображення для самоконтролю у діяльності або спілкуванні. Конструктивна функція рефлексії має на увазі активізацію рефлексії для включення її в процеси саморегуляції у діяльності, спілкуванні і поведінці. Тобто контрольна функція рефлексії надає можливість із точністю використовувати як взірць відомі особистості, еталони; конструктивна має на увазі можливість їхнього переконструювання.

Кожна людина має своєрідну структуру рефлексивного механізму, що формується впродовж усього її життя. Формування структури відбувається у двох основних видах (предметному та соціально-психологічному) і за принципом рівневої організації. Тобто освоєння вищого рівня рефлексії можливо лише при високій ефективності на попередньому. Можливості рефлексивного механізму змінюються, оскільки обсяг інформації та практичного досвіду наростає впродовж життя людини, а робота рефлексивного механізму багато в чому визначається якісним рівнем тих еталонів, які людина залучає для вирішення завдань самоконтролю і саморегуляції. Саме тому з роками, з віком приходить життєва мудрість. Якщо однієї події мало для глобальних висновків, то цілий ланцюг їх дає гарну основу для тих чи інших висновків.

Освоєння рефлексії у різних видах відбувається неоднаково. У предметній сфері – від контрольної функції до конструктивної. Людина спочатку вчиться контролювати свою діяльність за певним зразком (спочатку зовнішнім, потім внутрішнім та, нарешті, уявленнями про зразок). Досягнувши вищого рівня, рефлексуючий може перебудовувати зразки, на які опирається, на власний розсуд. У соціально-психологічній сфері логіка розвитку рефлексивного механізму є зворотною: спочатку людина пізнає свій власний психічний світ і світ людських взаємин, а потім вже вчиться його контролювати. Досягнення вищих рівнів в одній сфері не гарантує гарні результати при активізації рефлексії іншого виду. Людина може прекрасно справлятися із власною роботою, при цьому зовсім неправильно розуміючи сформовану довкола неї ситуацію соціальних взаємин. Але на певних етапах можна підмінити соціально-психологічну рефлексію предметною. Якщо не складаються відносини з колективом, не виходить “полюбовного” вирішення конфлікту слід відволіктися, вийти із ситуації, поглянути на неї з боку, переглянути власні дії та до певного часу оцінювати себе й інших лише як професіоналів, довіряючи діловим критеріям замість особистісних. Майбутні фахівці більше прихильні до викладачів, які розуміють і люблять свій предмет.

Тому, якщо спілкування на довірчому рівні не виходить, потрібно відстоювати себе у першу чергу як професіонала.

Предметна рефлексія у цьому плані – перший помічник. Однак, часта активізація контрольної функції предметного виду рефлексії у дійсності призводить до підвищення ефективності при вирішенні завдань будь-якого плану. А от використання контрольної функції соціально-психологічної рефлексії може по-різному позначатися на результатах виконання завдань. Ефективність активізації такого виду рефлексії визначається рівнем розвитку соціально-психологічної рефлексії. Адекватність відображення власного психічного світу є запорукою адекватного розуміння інших людей і взаємин, що складаються у спілкуванні та діяльності. Тобто зупинка у діяльності, викликана активізацією соціально-психологічної рефлексії, встановленням зв'язків між ситуацією спілкування і світоглядом особистості нової людини, яку ми зустрічаємо, одразу змушує нас відносити її до певної категорії та будувати свою поведінку відповідно до сформованих стереотипів. Психологи розрізняють три типи установки на сприйняття іншої людини: позитивна, негативна та адекватна. При позитивній установці ми переоцінюємо позитивні якості і даємо людині великий аванс, що проявляється у неусвідомлюваній довірливості. Негативна установка призводить до того, що сприймаються в основному негативні якості іншої людини, що виражається у недовірливості, підозрілості. Найкращою, звичайно, є адекватна установка на те, що у кожного існують як позитивні, так і негативні якості. Основним є те, як вони збалансовані та оцінюються самою людиною. Наявність установок розглядається як неусвідомлювана схильність сприймати й оцінювати якості інших людей. Ці установки складають основу типових перекручувань уявлень про іншу людину. Відомими механізмами, які перешкоджають розвитку іншомовної комунікативної компетентності у сфері міжособистісної взаємодії, є: ефект ореола, інерційності, послідовності, стереотипізації тощо [7].

Відповідно до роботи цих механізмів вирішення соціально-перцептивних завдань детермінується не лише логікою особистісної реальності

(індивідуальними особливостями партнера), скільки настроєм суб'єкта або його ставленням до пізнаваної особи. У результаті формується неадекватне сприйняття людини. “Ефект ореола” – вплив загального враження про людину на сприйняття та оцінку окремих властивостей її особистості. Якщо в групі або у викладача склалася думка про людину, що вона дуже гарна, то її поганий вчинок розцінюється як випадковість. І, навпаки, якщо всі вважають людину поганою, то гарний вчинок цієї людини також оцінюється як випадковість. Цей ефект дуже часто заважає адекватно сприймати людей та створює умови, при яких здібні й яскраві індивідуальності зовсім не можуть працювати у цій групі, оскільки гарні недооцінюються, а погані переоцінюються. “Ефект послідовності” – на судження про людину щонайбільший вплив справляють відомості, подані про неї у першу чергу. Звичайно, той, хто хоче нашкодити людині, довідавшись про неї щось негідне і навіть не перевібивши інформацію, негайно починає про це розповідати. Виправдуватися та доводити, що все було не так, на такому несприятливому тлі важко і безперспективно. Дуже розповсюдженим є ефект “авансування” – людині приписують неіснуючі позитивні якості, а стикаючись з її неадекватною уявленням поведінкою, засмучуються. Ще один ефект – “судження про іншу людину за аналогією з собою”, яким викликає очікування відповідної поведінки за нашою моделлю. Цей ефект дуже часто зустрічається та виявляється в невмінні людей прийняти точку зору іншої людини. Дейл Карнегі особливу увагу звертає на формування вміння поглянути на те, що відбувається, очима іншої людини, а не за звичайною схемою: я б так не зробив [8]. Звичайно, холерик не буде вести себе так, як меланхолік або флегматик, і неправильно цього чекати від нього. Дія всіх перерахованих вище механізмів забезпечує єдність елементів та рівнів розвитку іншомовної комунікативної компетентності.

Як і будь-які процеси, механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності можна описати як з боку їхньої цільової спрямованості, тих видимих результатів, які досягаються за допомогою цих механізмів, так і з боку їхньої причинної обумовленості тими об'єктивними явищами та

закономірностями, що складають їхню основу. У цьому виявляється багатоаспектність детермінізму – одного з фундаментальних філософських принципів і водночас одного із загальнометодологічних принципів психологічної науки. У загальнофілософському розумінні детермінізм виступає як вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ матеріального і духовного світу. При цьому у сучасній філософії і методології науки детермінізм не зводиться лише до причинних зв'язків, а передбачає різні форми взаємозв'язку явищ [9, с. 149].

Стосовно забезпечення в іншомовній взаємодії єдності елементів та рівнів, що реалізують функціонування особистості як цілого, то дане явище, безумовно, виступає як видимий ефект, який виявляється ззовні як результат дії описаного комплексного механізму, а з урахуванням специфіки принципу детермінізму у психології, зокрема, у визнанні пріоритету внутрішньої, суб'єктної детермінації над зовнішньою, – як ціль включення відповідного механізму. Але, у свою чергу, цей механізм у своєму розвитку опирається на відомий механізм каузальної атрибуції. У межах концепції, запропонованої Г. Келлі, що отримала широке визнання у сучасній соціальній психології, каузальна атрибуція розуміється як інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприйняття причин і мотивів поведінки інших людей в умовах неповної інформації [10]. Вивчення каузальної атрибуції впливає з констатації того факту, що люди, сприймаючи інших суб'єктів, не обмежуються лише одержанням спостережуваних відомостей ззовні, але прагнуть до відтворення максимально повного уявлення про особистісні якості суб'єкта, який сприймається. Основу припущень про ці причини складають ймовірні умовиводи, що опираються на індуктивну логіку, однак при цьому, як свідчать експериментальні дослідження, процес каузальної атрибуції відхиляється від логічних норм під дією суб'єктивних чинників сприймаючого суб'єкта (мотиваційного або інформаційних) [11, с. 75–98].

Отже, описані соціально-перцептивні механізми, як і соціально-психологічні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності в

якості феномена інтерсуб'єктної взаємодії, діють в інтегративній єдності, що виявляється у взаємозалежності комплексних та елементарних соціально-перцептивних механізмів іншомовної взаємодії. При цьому інтеграція причинних і цільових механізмів досягається в межах детермінізму як об'єднуючого принципу, який встановлює універсальний характер закономірних зв'язків явищ та процесів, що складають основу іншомовної взаємодії. У світлі цих положень інтегративні соціально-перцептивні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності можна визначити як механізми реалізації принципу детермінізму на рівні сукупності соціально-перцептивних процесів, які складають основу іншомовної взаємодії. Оскільки мова є універсальним засобом спілкування і вираження думки, вона ближче та тісніше пов'язана з процесами розуміння, бо коли говорять про іншомовне розуміння, то насамперед мають на увазі розуміння усного і письмового іншомовного мовлення.

Перспективи подальших досліджень можуть полягати у визначенні умов оптимізації професійної підготовки фахівців з міжнародних відносин, встановленні взаємозв'язків особистісних властивостей майбутніх фахівців, їхніх індивідуально-професійних та індивідуально-психологічних якостей.

Список використаної літератури

1. Бодалев, А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 272 с.
2. Деркач, А. А. Педагогическая эвристика: Искусство овладения иностранным языком / Деркач А. А., Щербак С. Ф. – М. : Педагогика, 1998. – 224 с.
3. Рубинштейн, С. Л. Бытие и сознание. О месте психологии во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1957. – 328 с.
4. Деркач, А. А. Психология развития личности: развитие познавательных способностей / А. А. Деркач, В. С. Лазаренко. – Луганск : Шлях, 1998. – 176 с.
5. Емельянов, Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. — П. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 167 с.

6. Яценко, Т. С. Психологические основы активной социально-психологической подготовки будущего педагога к общению с учащимися : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.05 / Яценко Т. С. – К., 1989. – 359 с.
7. Бодалев, А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 199 с.
8. Карнеги, Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Д. Карнеги ; [пер. с англ.]. – К. : Наукова думка, 1990. – 221 с.
9. Философский энциклопедический словарь. – М. : СЭ, 1989. – 814 с.
10. Келли, Г. Процесс каузальной атрибуции / Г. Келли // Современная зарубежная социальная психология. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – С. 127–137.
11. Андреева, Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Слово, 2000. – 456 с.

Рецензент: кандидат педагогических наук, доцент Міщинська І. В.